

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

УДК 159.955.2 [316.334.3]

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).170](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).170)

Бевз Галина Михайлівна

доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2487-5429
galina.bevz@gmail.com

РЕФОРМА ОСВІТИ ТА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ЗНАНЬ

Статтю присвячено визначенню континууму понять, які стосуються “реформи” як категорії “змін”, задля розширення їх доступності для між- і трансдисциплінарних досліджень, а також укріплення професійних меж психологічних знань. Завдання дослідження: 1) окреслити континуум понять міждисциплінарних знань, що стосуються реформи, зокрема у сфері освіти; 2) визначити сферу компетенції психології в їх інтерпретації та застосуванні для пояснення явищ соціально-психологічного походження, зокрема реформи освіти. Методологія дослідження охоплювала сферу полі-, крос-, між- і трансдисциплінарного контекстів теоретичного вивчення здобутків різних наукових дисциплін щодо континууму понять категорії “зміни”. Найбільш повно представлено порівняльний аналіз таких понять, як модернізація, трансформація (оптимізація, раціоналізація), реформа та політика (у сфері освіти), інновація, новація та нововведення, а також зміни та управління змінами. Доведено, що наукова думка лише частково опанувала полі- і кросдисциплінарний аспекти досліджень. Наголошено, що перехід на міждисциплінарний і кросдисциплінарний підхід у вивченні соціальних змін забезпечить наукове інтеграційне підґрунтя для вирішення значущих соціальних питань, яким є реформа у сфері освіти. Обстоюється думка, що застосування теорії дифузії інновації щодо вирішення питань реформування освіти (як соціальної інновації) може слугувати механізмом подолання її історично зафіксованої неуспішності незалежно від країни застосування. Практичне значення здійсненого аналізу полягає: 1) у розподілі повноважень між мета- (галузеве міністерство) і мезо- й мікрорівнями (громада та школи) під час упровадження освітньої реформи; 2) у встановленні значення зміни механізмів щодо різних системних рівнів просування реформи; 3) у розвіюванні міфу про обов’язковий спротив процесам інноваційного розвитку. Ці ж самі аспекти становлять соціальну значущість представленого дослідження. Оригінальність дослідницької роботи полягає в поєднанні полі-, крос-, між- і трансдисциплінарних підходів у вивченні складного соціального явища – упровадження реформ, зокрема в освітній галузі.

Ключові слова: психологія змін; інновація; міждисциплінарний і трансдисциплінарний підходи; реформа освіти.

EDUCATION REFORM AND EDUCATIONAL POLICY: PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INTERDISCIPLINARY KNOWLEDGE

Halyna M. Bevz

Doctor of Sciences in Psychology, Professor,
Head of the Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2487-5429
galina.bevz@gmail.com

The article is consecrated to defining a continuum of concepts that refer to “reform” as a category of “change” in order to broaden their accessibility to inter- and trans-disciplinary studies, as well as to strengthen the professional boundaries of psychological knowledge. The objectives of the study are 1) to outline a continuum of concepts of interdisciplinary knowledge regarding reform, currently in the field of education; 2) to determine the sphere of competencies of psychology in their interpretation and application in explaining the phenomena of socio-psychological origin, education reform in particular. The methodology of the study developed in the field of the poly-cross-inter- and trans-disciplinary context of the theoretical study of the assets of different scientific disciplines regarding the continuum of concepts of the “change” category. Comparative analysis of the concepts such as modernization, transformation (optimization, and rationalization), reform and policy (in the sphere of education), novation, newness, and innovation, as well as change and change management are most fully presented in the article. It is proved that scientific opinion has only partially mastered the poly and cross-disciplinary aspect of research. It is argued that transition to the interdisciplinary and cross-disciplinary approach to the study of social change will provide a scientific integration basis for addressing the significant social issues such as reform, for the time being in the sphere of education. It is proved that the application of the theory of innovation diffusion to address the issues of reforming education (as a social innovation) can serve as a mechanism to overcome its historically fixed failure, regardless of the country of application. The practical significance of this analysis presented: 1) in the division of the authorities between the meta (sectoral ministry) and the meso-, as well as the micro-levels (community and schools) in implementing educational reforms; 2) in determining the value of changing the mechanisms in relation to the different systemic levels of promotion of the reform; 3) dispelling the myth of inviolability of the phenomenon of resistance in the processes of innovative development. These same aspects will make up the social significance of the study presented in this article. The originality of the research work is formed by a combination of poly-cross-inter and trans-disciplinary approaches in the study of a complex social phenomenon – which is currently the reform in the sphere of education. Cross-disciplinary should be considered as a promising direction for further studies of complex social phenomena.

Keywords: psychology of change; innovation; interdisciplinary and transdisciplinary approaches; education reform.

Постановка проблеми. Коловерть соціальних і політичних змін, численні реформи, що зачіпають майже всі сфери життєдіяльності людини, вносять у людське життя нескінченну кількість перемін. Усе це створює підґрунтя для перегляду традиційності та звичкості як категорії постійності крізь призму категорії змінності. Звичний швидкий темп життя, звична покvapливість, звична мінливість, звична нетривкість, звична змінність... Що ж до категорії науки, то темпи її розвитку теж пришвидшуються, і все частіше можна спостерігати перетинання різних сфер знань і трансфер термінології, методів, а також логіки когнітивних схем дисциплінарного аналізу, що інколи здійснюється покvapливо і не завжди супроводжується належним науковим аналізом. З поглибленням процесів глобалізації та формування інформаційного суспільства вимоги до наукових досліджень усе більше зростають, що ставить перед науковцями завдання вже навіть не на рівні полідисциплінарного і міждисциплінарного контекстів наукового осмислення, а на метарівні,

що під силу лише кросдисциплінарним дослідженням метасистемного рівня (Чайка, 2011). Видається, що процес диференціації наукового знання перебуває на стадії завершення свого циклу і набуває інтенції до переходу на стадію перегляду та інтеграції вже на новому витку розвитку людської цивілізації. Завдання, які сьогодні ставить розвиток суспільства, уже невідкладні лише одній науковій дисципліні і потребують системного осмислення на інтеграційному рівні знань. Практика життя не задовольняється здобутками лише окремої наукової сфери, засвідчуючи безсилля експертів, які прагнуть розв'язати світові проблеми лише шляхом залучення вузькоспеціалізованих фахівців.

До завдань, що потребують вирішення на рівні інтеграції знань метарівня, належать питання реформи. Для нас предметом дослідницької уваги стає саме реформа в системі освіти України, що триває вже кілька років одночасно з іншими реформами (медичною, державного управління, пенітенціарною, судовою тощо), посилюючи або послаблюючи реформаційні процеси в кожній із них. При цьому кожна з інституційних сфер, прагнучи найкращим чином реформувати саме власний напрям, вимагає максимальної уваги до процесів у ній та необхідного рівня підтримки (фінансової, соціальної, правової, громадської тощо) аж до спеціально спрямованого супроводу. Водночас інтенсифікація боротьби за власну сферу виявилася неперспективною і, більше того, програшною: дослідження суспільної підтримки реформ фіксують їхню конкуренцію за ресурси, абсолютну увагу та всеохопне залучення населення в процес реформування, що, зрозуміло, відбивається на станах людей, виявляється у виснаженості їхнього потенціалу та можливостей участі в процесі державотворення (Швець, 2017). Ці та інші соціальні процеси посилюють запит на інтеграцію наукових знань щодо реформ та соціальних змін незалежно від сфери їх прикладного застосування, а також порушують питання про формування єдиного термінологічного континууму та виокремлення тих концептуальних понять, які слід враховувати, здійснюючи плановані соціальні зміни та пожинаючи їхні відтерміновані наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Слід зазначити, що сам термін “реформа” визнають похідним від родового терміна “зміни”. Останній охоплює цілу низку понять, серед яких: *новація, інновація та нововведення; реконструкція, реструктуризація, трансформація, модернізація й оптимізація та удосконалення; перетворення (реформа, революція, відкриття), рух, перехід, перетворення, та закриття (або стратегія об'єднання/кластеризації); відновлення, відтворення та оновлення; впровадження, транзит; а також розвиток, інтеграція та реінтеграція* тощо (Бойченко, 2015). Практика використання цих понять дуже часто приписує їм ознаки синонімічності, що можна спостерігати як у побутовому плані, так і в законодавчо-нормативних, наукових та методичних текстах, вносячи тим самим певний хаос у їх розмежування. Причиною цього є, зокрема, і неузгодженість міждисциплінарних знань, на що ми вже звертали увагу. Науковець, вивчаючи певне явище у власній царині знань, часто не враховує напрацювання інших галузей як чинника об'ємності бачення певного явища, а також визначення як місця та функції поняття в контексті різних систем, так і можливостей та ризиків його трансферу. Міждисциплінарна узгодженість у використанні цих термінів могла б поглибити наукові надбання кожної з них, а також зменшити ризики спрощення та схематизації щодо їх трактування, що значно підвищило б їхню функціональну здатність як інструменту ідентифікації та диференціації явища, що вивчається.

Питання реформ (зокрема і у сфері освіти), як і змін загалом, є переважно предметом досліджень таких наукових дисциплін, як право, економіка, соціологія, державне управління та педагогіка, і найменшою мірою – психології. Науковий аналіз свідчить про спроби науковців дати вичерпне тлумачення різноманіттю понять категорії “зміни”. Так, досить ґрунтовний аналіз термінологічного апарату в контексті економічних теорій інновацій наведено в працях доктора економічних наук В. Іванової (2009). Слід зазначити, що інноваційна економічна теорія базується на теорії довгих хвиль та циклічності інноваційного розвитку М. Кондратьєва, М. Туган-Барановського, теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, теорії дифузії інновацій Е. М. Роджерса та моделі дифузії нововведень

Т. Хагерстранда, аналіз здобутків яких досить концентровано наведено в працях сучасних дослідників, зокрема, Ю. Лавриненко (2010) та З. Пересунько (2013). Утім, тлумачення цих понять наразі залишається варіативним і майже всі наукові розробки щоразу починаються з уточнення кожного з них. Так, запропонований Й. Шумпетером (Schumpeter, 1939) термін “інновація”, який дослідник трактував як “нову комбінацію виробничих факторів, мотивованих підприємницьким духом”, у подальшому був розширений і розгалужений різними науковими школами і підходами залежно від власної практики застосування. Наприклад, у психології питання інновацій розглядають переважно в контексті прикладних досліджень і трактують як дотичні (Петренко, 2019).

У вітчизняній науці порівняльний аналіз терміна “реформа” з іншими суміжними з ним поняттями (модернізація, трансформація тощо) досить розлого подає у своїх працях українська дослідниця у сфері економіки В. Бойченко (2015). Що ж до освіти, то ґрунтовний аналіз процесу її реформування наведено в працях А. Василюка (2009), а питання модернізації освіти розкриваються або як прикладні напрями мезорівня, або як процеси галузевого і світового розвитку макрорівня (Обушна, 2015). Загалом стан вивчення реформ в освіті представлено переважно компаративістськими дослідженнями, результати яких висвітлюються в працях вітчизняних науковців у сфері педагогіки С. Сбруєвої, С. Сисоєвої, К. Шихненко (Джурило та ін., 2018, с. 9-13). Серед зарубіжних дослідників – М. Фуллан (2000), Л. Партелоу, К. Браун, С. Шапіро, С. Джонсон (Partelow et al., 2018), Ін Чен Чен (Cheng, 2009) та ін. У цьому контексті слід відмітити вагомість питання освітньої політики, оскільки саме політика загалом і, зокрема, політика в певній сфері (освіті) спрямовує переміни та утримує досягнуті зміни в процесі їх упровадження. Її контекст на мікро- і макрорівнях розкривається, зокрема, у розвідці І. Семенець-Орлової (2016). Із психологічної точки зору питання освітньої політики вивчаються у зв’язку з явищами суспільної та масової свідомості, що презентуються через настрої, погляди, ставлення та поведінку індивіда і групи. Так, питанням психології формування громадської думки як стану масової та суспільної свідомості присвячені багаторічні наукові дослідження працівників Інституту соціальної та політичної психології, зокрема М. Слюсаревського (2011).

Усе вищесказане ще раз підтверджує, що будь-яка категорія змін, безумовно, є предметом міждисциплінарного аналізу і саме завдяки набутому таким чином інтеграційному ефекту може сприяти вирішенню завдань соціального спрямування. Натомість у переважній більшості досліджень з цієї проблематики психологічна сфера знань залишається малоінтегрованою в міждисциплінарний контекст або ж використовується на побутовому рівні, що видається методологічною помилкою, оскільки психологічна сфера знань презентується саме через людину і суспільні процеси у творенні цих змін. У сфері технічних наук цей дефіцит обмежує міждисциплінарний потенціал досліджень і робить неможливим їх вихід на трансдисциплінарний метарівень. А у сфері психологічних досліджень виявлені тенденції неврахування набутоків більш “просунутих” у питаннях інноваційних зрушень (перш за все економіки) наукових сфер і проведення психологічних досліджень у межах лише власної системи знань будуть видаватися методологічно необґрунтованими.

Метою статті є визначення континууму понять, які стосуються реформи, задля розширення доступу до міждисциплінарного спектра знань та укріплення професійних меж власне психологічних знань. Завдання дослідження: 1) окреслити континуум понять міждисциплінарних знань, що стосуються реформи, зокрема у сфері освіти; 2) визначити сферу компетенції психології в їх інтерпретації та застосуванні для пояснення явищ соціально-психологічного походження, зокрема реформи освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковий аналіз підтвердив висловлену раніше думку, що “зміни” стосуються різних рівнів функціонування будь-якої системи – від макро- до мікрорівнів – і завжди проявляються як інтеграційні явища, вивчення яких не може бути обмежене категоріальним апаратом однієї дисципліни. Тож спробуємо розглянути зазначені явища категорії “зміни”.

Як поняття “реформа, так і рядоположні поняття (трансформація, оптимізація, модернізація, оптимізація, відновлення) вказують на цільову спрямованість змін, що є рукотворним продуктом людської діяльності і в контексті психологічних дисциплін може вивчатися через категорії розвитку та впливу на рівні індивіда, групи та спільноти” (Протасова, 2012, с. 29). А проте їх поширення в наукових дискурсах відбувається досить довільно. Проведені нами наукові розвідки дали змогу інтегрувати здобутки науковців різних сфер знань і сформулювати континуум цих понять (табл. 1). Аналіз показав, що всі терміни *родової* категорії “зміни” не є специфічною прерогативою лише однієї наукової сфери (Івченко, 2015; Метелева, 2011; Обушна, 2015; Джурило та ін., 2018).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика категорій родового поняття “зміни”

Назва зміни	Трактування	Механізми/ресурси	Термін	Рівень реалізації
Реформа	легітимний цілеспрямований спосіб зміни соціального устрою або соціального інституту чи його сегмента	синхронізується через процеси еволюційного розвитку; підтримується політикою і владою	понад 10 років	макро/мезо
Трансформація	набуття іншої форми як ознаки сутнісних змін	перехідні альтернативні форми в розвитку; особливі форми перехідних структур; засіб запозичення; проєктно-технічні	до 5-10 років	макро/мезо /мікро
Модернізація	осучаснення; оновлення	проєктно-технічні	до 10-20 років	макро/мезо /мікро
Оптимізація	найефективніший варіант вирішення завдання	проєктно-технічні	до одного року	мезо/мікро
Раціоналізація	поліпшення (пояснення) чогось через доцільність	проєктно-технічні	до одного року	мезо/мікро

В основу наведеної нами систематизації покладено напрацювання української дослідниці-економіста В. Бойченко (2015), а також доробок інших науковців, які зібрали вагомий аналітично-узагальнювальний матеріал у контексті різних наукових дисциплін (економічних, природничих, технологічних, математичних, юридичних, політичних, суспільних тощо) щодо вищеназваних категорій спектру “зміни”. Так, термін “трансформація”, незалежно від сфери знань, характеризує динамічний процес самоорганізованої системи, яка в результаті входження в нестійкий стан самоорганізовується з подальшим закріпленням набутих змін; презентується як загальна форма розвитку систем, що є складним процесом її перетворення, сутнісні характеристики якої втілюються в новонабутій формі з новими цілями, завданнями та результатами з процесуальними, системними та ситуативними характеристиками, що забезпечують системі новий рівень функціонування на новому етапі (еволюційного чи революційного) розвитку. Усе вищесказане не суперечить психологічним знанням. Одним із прикладів трансформаційних змін може бути онтогенез людини, де зовнішні зміни тілесних форм існування людини супроводжуються суттєвим переструктуруванням її особистісних характеристик. Таким чином трансформація, яка зовні проявляється у зміні форми, відображається в якісно/кількісно новій за своєю суттю характеристиці, що забезпечує цілісне виживання та ефективне функціонування певної системи в змінених (внутрішніх/зовнішніх) умовах.

Подібно до трансформації термін “реформа” теж вказує на набуття нової форми, однак такої, яка за умови збереження незмінної своєї основи визначається наперед заданою метою задля спрямування дій на отримання наміченого результату (Джурило та ін., 2018, с. 10). У різних випадках цією “незмінною основою” можуть бути різні аспекти, як-от: структура, функціональне призначення, форма, зміст, суспільні та економічні відносини тощо (там само, с. 9-13, 450). Якщо поняття “трансформація” є характеристикою самої системи та циклічної специфіки її розвитку, то поняття “реформа” – засобом (методом) втручання в систему задля спланованої її зміни в наміченому напрямку. Тож реформа – це організований, спланований та спрямований процес, заданий певною метою. Вона завжди є легітимною, схваленою з боку влади, цілеспрямованою і в подальшому реалізовуваною політикою системи (організації, соціального інституту тощо), що реформується (там само, с. 10). Слід зазначити, що історично реформа зарекомендувала себе як засіб суспільно-політичних перетворень, що розгортаються по ієрархічній траєкторії “зверху-вниз”, а також може бути побічним продуктом революції, що закріплює революційні переміни. У цьому контексті реформа має штучно-спланований, наперед визначений (технологічно розроблений) алгоритм дій, постає як форма трансляції інтересів революційного класу (Фролова, 2001, с. 491-492).

Разом з тим *реформа* може мати ознаки природного, еволюційного процесу, що ініціюється суспільною потребою в пошуку відповідної форми для подолання суперечностей соціальної ситуації, що склалася. У цьому випадку реформа є поступовим процесом, що забезпечує пошук, апробацію та закріплення результатів цього пошуку як нового способу дій. Сам процес пошуку стає консолідаційним чинником для її учасників – як самого суспільства, так і спільнот. У цьому контексті можемо трактувати реформу як природний, еволюційний процес, спрямований на перегляд та пошук форми відповідності наявної ситуації зміненіям умовам з визначенням та утвердженням нововідкритої чи запозиченої. У результаті такого процесу відбувається виокремлення та усвідомлення проблеми, її об’єктивізація (опредмечування), пошук способу розв’язання, його апробація та досягнення домовленості про опанування нових способів соціального функціонування з подальшим інституційним його закріпленням. Еволюційність процесу реформування забезпечується розширенням компонента аналізу та пошуку рішення, однак напрямок руху залишається той же, тобто “зверху-вниз”. Можна сказати, що реформа як механізм і надбання соціальних систем слугує інституціоналізації певного соціального явища як такого, що дає адекватну відповідь на нові, змінені умови функціонування системи. Наукові пошуки довели, що успішність реформ забезпечують три компоненти: чіткість мети як об’єктивізація суспільної потреби; можливість та засоби її реалізації, поділяння реформістських ідей усіма членами суспільства, що виражається в їхній участі та згоді дотримуватися в подальшому узгоджених змін (Фролова, 2001, с. 491-492). А проте виокремлення та оформлення цих компонентів як технології змін може, по-перше, бути штучно скомплектовано і представлено для примусової технологічної реалізації як засіб наuczіння нової моделі; по-друге, нести ризики негативних наслідків упровадження через штучний характер її розгортання на користь певних інтересів (як правило, владних структур), а не суспільства в цілому.

На думку дослідників, поняття “зміни”, як родове, може також проявлятися через *процес, результат і систему*, що, розгортаючись за законами *еволюційного розвитку*, передбачає можливість *управління* задля спрямування змін у наперед визначеному напрямку, зокрема забезпечення певних інтересів (*управління змінами*) (Василюк, 2009; Бойченко, 2015). У цьому контексті науковці фіксують цілий “потік” термінів. Це перш за все такі, як “інновація”, “новація”, “нововведення”, що вивчаються відповідно до сфери їх застосування (економіка, право, управління, педагогічна діяльність тощо). Порівняльний аналіз показав, що для розмежування цих понять доцільно опиратися на локалізацію фокусу розгляду. Так, з позиції користувача/споживача, який отримав новий продукт (його нову комбінацію), економісти говорять про *інновацію* як основу оновлення системи вартостей (Більська, 2015). Про *новацію* говорять з позиції виробництва як створення нового засобу, технології, що

робить реальним прихід на ринок інноваційного продукту. Тож термін “новація” вказує на засіб, який привів до ринкового успіху, а термін “інновація” фіксує факт виходу на ринок будь-якого нового продукту: технології, предмета, техніки, методу, знань тощо, який завдяки новим комбінаціям (новим якостям) набуває конкурентних переваг (Більська, 2015; Лаврінченко, 2010). При цьому термін “нововведення” вказує на впровадження в практику чогось нового – його застосування, освоєння, чим може бути як “інновація”, так і “новація” (Лаврінченко, 2010).

В економічних теоріях інноваційного розвитку предтечею інтеграційних тенденцій (у тому числі і міждисциплінарних) вважається низка наукових здобутків, про які ми вже згадували, а саме: теорія дифузії інновацій Еверета М. Роджерса (Роджерс, 2009), теорія конкурентних переваг Майкла Е. Портера, теорія економічного розвитку Й. Шумпетера (Schumpeter, 1939). Останній обґрунтував закономірність циклічності економічного розвитку, спираючись на теорію довгих хвиль (великі цикли кон’юнктури) М. Кондратьєва, що незмінно транслюється в працях сучасних учених (Лаврінченко, 2010). Не вдаючись у деталі економічної теорії, хотіли б зауважити, що перебіг економічної циклічності передбачає чотири динамічні зміни з тенденціями підвищення/пониження в процесах накопичення/видалення (всмоктування/виштовхування), на перехресній зміні яких формуються три типи рівноваги. При цьому кожна наступна фаза циклу стає кумулятивним ефектом попередньої, де рушійною силою порушення рівноваги є саме “інновація”, яку виробляє та безперервно змінює сама економічна система і яка не виростає зі старого (традиційного, устояного), а з’являється поряд із ним, зміщуючи його (Чайковская, & Панягина, 2011; Іванова, 2009). Важливим моментом є те, що традиційне (звичне) створює у своєму розвитку просторовий і часовий контексти актуалізації потреби/запиту щодо змін. Однак самі зрушення актуалізуються не із запиту, а із пропозиції, що є сьогодні основою маркетингу (Друкер, 2000). Реалізація зрушень через інновацію формує процес еволюційної динаміки розвитку. Носії інноваційних змін, за Е. Роджерсом (2009), називаються “підприємцями”, Тут важливо зауважити, що підприємці як носії змін не виконують цю роль постійно, а опановують її в контексті певної ситуації, а в іншій ситуації цю роль може виконувати інший представник спільноти. Це слід враховувати в управлінні будь-якою організацією, де керівник не може постійно виконувати роль носія інноваційного розвитку, однак має завжди бути успішним адміністратором саме завдяки своїй налаштованості на процес “народження інноваційних зрушень” та підтримку їхніх носіїв. Трактуючи ролі керівника як постійного лідера організації в контексті інноваційної функції “підприємця” (лідера змін) радше буде ознакою зовнішнього штучно організованого і підтримуваного процесу (технологічного, владного та адміністративного), а не результатом внутрішніх інтенцій щодо розвитку. Саме через це роль керівника організації як постійного носія змін не можна розглядати в еволюційному контексті, оскільки закріплення будь-якої постійності призупиняє розвиток, посилюючи не еволюційні, а стагнаційні циклічні процеси (Більська, 2015).

Також слід зазначити, що в контексті економічного знання у фокус дослідницької уваги потрапляють людина і її оточення як носії змін, що є вже більше предметом не економічних, а психологічних знань. На підтвердження цього Й. Шумпетер розглядає свою економічну теорію лише як окремий випадок більш широкого контексту змін суспільного життя (Schumpeter, 1939), відбувається трансформація ролі підприємця Е. Роджерса в позицію “лідера змін”, здатного сприймати кожен змін як можливість і використовувати її максимально ефективно (Друкер, 2000), а в менеджменті виникає цілий напрям “управління змінами”, що може стосуватися різних сфер життя людини (Гринько, & Гвініашвілі, 2015).

Розгляньмо авторські моделі управління організаційними змінами, зокрема кроки, які сприяють різним типам змін (табл. 2).

Авторські моделі управління організаційними змінами

Автор	Кроки моделі
К. Левін	1) розморожування; 2) дія; 3) заморожування
Л. Грейнер	1) тиск (спонукання); 2) посередництво та переорієнтація уваги; 3) діагностика та усвідомлення завдань/проблем; 4) знаходження нового рішення; 5) експеримент та виявлення змін; 6) підкріплення та згода
Дж. Коттер	1) атмосфера невідкладності дій; 2) команда; 3) загальне бачення змін; 4) поширення нового бачення; 5) упровадження та створення умов для цього; 6) планування та досягнення найближчих результатів; 7) закріплення досягнень і закріплення перетворень; 8) інституціоналізація
Д. Дак «крива змін» з орієнтацією на емоційну поведінку	1) застій; 2) підготовка; 3) реалізація; 4) перевірка на міцність; 5) досягнення цілей
М. Фулан «стадії змін»	1) ініціювання/вибір; 2) упровадження/імплементация; 3) продовження/інституціоналізація; 4) результат
Дві концепції гарвардської школи	1) теорія Е (у фокусі – фінанси; рух: згори-вниз; 2) теорія О (у фокусі – людський капітал, рух: знизу-вгору через залучення)

Зауважимо, що для опису послідовності змін використано довільні слова, адаптовані до сприймання їхніх користувачів. Першу ж модель змін запропонував психолог К. Левін як відповідь на організаційні запити щодо розвитку. Вона є прикладом інновації, завдяки якій наукові психологічні знання “дістали доступ” до практичної сфери організаційного розвитку. Усі наведені вище покрокові теорії управління спираються на процеси людської діяльності, пояснення закономірностей яких ґрунтується на психологічних знаннях, як-от: психологічний обмін, утворення групи та групова динаміка, ідіосинкразивний кредит, дифузія відповідальності, конформна поведінка, типи соціальної влади, групова поведінка, концепція групової соціалізації, рольова концепція тощо. І навпаки, ці моделі управління організаційними змінами є сферою застосування знань з менеджменту та економіки. Наразі ж глибина психологічних знань як дотичної сфери залишається недоступною для користувачів – менеджерів та економістів, або має схематичне, спрощене тлумачення. Тому прикладом тут може бути вже описаний вище феномен “керівника – лідера змін” як приписування якостей “лідера змін” статусним членам групи, що в психологічній дисципліні пояснюється явищем “ідіосинкразивного кредиту” Е. Голландера. Тож статусний член групи (тут – керівник організації) отримує більше допусків відхилень у поведінці щодо традиційних групових норм, які, зокрема, можуть бути інноваційними внесками, а критерієм широти таких допусків буде минулий внесок керівника в досягнення цілей організації (Кричевський, 2001, с. 90-92). Як ми вже наголошували, закріплення за керівником організації інноваційної функціональної ролі свідчить радше про усталення стагнаційних

процесів, а не про еволюційний розвиток організації. Тож ми знову засвідчуємо факт міждисциплінарного трансферу – застосування знань дотичної сфери як фонових із певним схематизмом, де може втрачатися як первинний їхній смисл, так і глибина їхньої пояснювальної сили.

Звернімося тепер до питань освітньої політики в контексті підтримки змін: вона вказує на сферу відносин, що має бути врегульована задля підтримання порядку, збереження стабільності в досягненні освітніх цілей у певних умовах суспільного укладу. Освітня політика, як публічна сфера, є підконтрольною громадськості, а як вид державної політики вона реалізується через систему дій, регулятивних заходів, законів і фінансових пріоритетів, визначених органом державної влади або його представниками (Іванюк, 2006). Утверджувана на стратегічному рівні, соціальна політика реалізується через управління та адміністрування і слугує розподілу й перерозподілу ресурсів. Вона може бути як символічною, так і матеріальною, раціональною, прибутковою, регулятивною, спонукальною, самостійною і такою, що уможливорює однобічний або двобічний спосіб реалізації (зверху-вниз і навпаки), задаючи рамки дотримання процедури певного процесу.

Міжнародні документи засвідчують, що розвиток інформаційного суспільства та процеси глобалізації ставлять перед освітньою політикою України такі пріоритети: 1) *децентрація і лібералізація*; 2) *перегляд якості освіти*; *зв'язки з ринком праці*; 3) *ефективне використання коштів*; 4) *рівність в освіті* (Іванюк, 2016, с. 13; 80-81). Зважаючи всі чотири пріоритети освітньої політики, хотіли б зупинитися на *якості освіти* як інвестиції (відповідність ресурсів заданим стандартам), як процесу (навчання, освіти, менеджменту), як продукту (освітній рівень) і результату (зміни суспільства, покращення добробуту) та доданої вартості (індивідуальні та особистісні надбання). У кінцевому підсумку якість освіти може бути оцінена досягненнями відповідно до стандартів освіти, контрактних домовленостей та особистісного попиту споживачів. При цьому система оцінювання має бути автентичною і незалежною на кожному її рівні: клас/школа (самооцінювання); перехідні державні екзамени (ДПА), загальнонаціональне (ЗНО) та міжнародне (PISA, TIMSS тощо) оцінювання, щоб отримані результати можна було порівняти з досягненнями освітніх систем інших країн як основи перегляду їхньої політики (Іванюк, с. 89-91). А. Василюк (2009) зауважує, що освітня реформа виникає як ідея/пропозиція певної концепції (з боку уряду, регіональної влади, громадських об'єднань), що: 1) трансформується в нормативно-правові акти регулювання освітньої діяльності; 2) має стратегічне спрямування; 3) транслюється і посилюється освітньою політикою. Компаративні дослідження щодо освітніх реформ неодноразово підтверджували їхню неефективність через примусовість владної ініціативи, що несе низку структурних перетворень на всіх рівнях функціонування освітньої системи (Фулан, 2000). А проте реформи й далі періодично ініціюються то в тій, то в іншій країні світу. Попри все досвід їх аналізу компаративістами, накопичив на мікро- і мезорівнях (школа і громада) свідчення численних переваг щодо змін у системі освіти. Так, М. Фулан (2000) виокремив позиції, які слід враховувати в ситуації реформ. Ми об'єднали їх у такі блоки:

1) через зміну пріоритетів і їхню неузгодженість така символічна функція освіти, як моральна, стає проблематичною;

2) зміни в освіті мають відповідати навчальним вимогам;

3) навчитися бути проактивним: а) вийти з гомогенної культури; б) бачити суть на межі балансуєчих змінних: нова структура способів комунікації, співпраця і хаос; в) долати стан неспокою та емоційне відреагування через фрагментарність і розладнаність реформи, нові умови комунікації та співпраці; д) залагоджувати постійні неузгодженості; ж) бути готовим визначати власні теорії і переконання в новій системі координат;

4) розуміти важливість поєднання колективізму-індивідуалізму; централізації-децентралізації; внутрішнього і зовнішнього в освітньому просторі школи;

5) бути здатним прийняти нове завдання, долучитися до процесу змін та довіряти йому без прагнення ним керувати (Фулан, 2000).

Інші дослідники, не наводячи, однак, успішних прикладів реформи в системі освіти загалом, теж відмічають численні позитивні моменти змін, які спостерігаються на рівні певної школи та громади (Partelow та ін., 2018). Це дає нам підстави говорити про наявність розриву між рівнями носіїв змін. Феномен роз'єднання груп споживачів продукту вже описано в теорії дифузії інновації Е. Роджерса (2009) та в життєвому циклі його прийняття Дж. Мура (2006). Виявлений факт зміни стимульного середовища між ранніми послідовниками (щодо освіти – носіями ідеї реформи, зокрема на макрорівні) і ранньою більшістю (щодо освіти – мезорівень, який відповідає за ефективність процесу впровадження) часто трактують як “прірву”, котра не може бути подолана тими ж самими методами (Мур, 2006). На нашу думку, завдання реформування, які висувуються на макрорівні, на всіх інших рівнях мають переглядатися і трансформуватися, наприклад, у процес управління змінами. Умовою успішності такого переходу є трансформація стратегічних завдань макрорівня відповідно до місцевих потреб та можливостей мезо- і макрорівнів. Слід зважати при цьому також на сформованість ієрархії служб “шахти” (на що впливають децентралізація та надання автономії школам), фінансова самостійність та комунікативна компетентність.

Модель управління змінами, яку реформа формує на макрорівні, на мета- і мікрорівнях, має набувати власних форм стратегічної і тактичної реалізації. Їхній адміністративний ієрархічний зв'язок з макрорівнем має бути зруйнованим за умови збереження стратегічного. Тоді етично-ціннісна наступність між рівнями буде зберігатися і водночас надаватиметься свобода у виборі способів досягнення стратегічних цілей залежно від власного поля реалізації: на макрорівні – у координації з галузевим міністерством, на мезо- і макрорівні – відповідно від запитів і потреб надавачів та користувачів послуг. Тож процес децентралізації та надання автономії як школам, так і громадам в ухваленні власних рішень буде умовою успішних рішень. У результаті нівелюється значущість поняття “спротиву змінам”, як такого, що втрачає свою актуальність. Це дає підстави стверджувати, що процеси децентралізації є позитивним підґрунтям у просуванні політики реформ, де форма її втілення має визначатися самими виконавцями, тобто школами і громадами.

Науковому “прориву” в осмисленні цих процесів посприяв саме перехід на міждисциплінарні зв'язки та їх інтеграція в трансдисциплінарний контекст дослідження.

Обмеження дослідження. Спроба інтегрувати знання окремих дисциплін у спільний континуум була реалізована лише частково. Це обмеження зумовлене саме логікою трансдисциплінарного підходу, який спирається на ресурс попередніх моно-, полі-, крос- і міждисциплінарних досліджень. Досягнувши рівня інтеграції щодо трактування понять “трансформація-модернізація-оптимізація”, ми зіткнулися з труднощами при досягненні відповідного ефекту в трактуванні таких понять як “інновація-зміни-управління змінами”, а також поняття “політика”, зокрема у сфері освіти, саме через недостатній рівень міждисциплінарних досліджень.

Практична/соціальна значущість дослідження полягає: 1) в обґрунтуванні необхідності розподілу повноважень між мета- (галузеве міністерство), мезо- і мікрорівнями (громада і школи) у процесі впровадження освітньої реформи; 2) у встановленні значення зміни механізмів щодо різних системних рівнів просування реформи; 3) у розвіюванні міфу про обов'язковий спротив процесам інноваційного розвитку. Важливим підґрунтям для проведення міждисциплінарних досліджень у сфері інноваційного розвитку буде також складений у процесі аналізу континуум термінів родового поняття “зміни”.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз низки понять, що стосуються змін, є підґрунтям для застосування міждисциплінарних знань щодо процесів реформування системи освіти. Перенесення досвіду дифузії інновацій з економічної сфери маркетингу у сферу соціальних інновацій та його уточнення можуть стати перспективним рішенням соціальних проблем, зокрема просування в Україні освітньої реформи. Уточнено, що реформа освіти та освітня політика будуть мати більше шансів на успіх за умов децентралізації (як зниження ієрархічності управлінської “шахти») і

врахування мотиваційно-стимульних змін відповідної категорії носіїв інноваційної концепції реформи. У системі освіти це рівень громади і школи.

Завдяки здійсненій спробі міждисциплінарного аналізу термінів родового поняття “зміни” підтверджено подібність їх трактування незалежно від сфери дисциплінарних знань. Просування цим напрямком дослідницької роботи може стати підґрунтям для ефективного вирішення соціальних питань, зокрема і щодо освітніх змін. Наступним кроком має бути трансдисциплінарний рівень дослідницьких проєктів як більш перспективний напрям вивчення соціально складних явищ.

Список використаних джерел

- Більска, О. В. (2015). [Новації та інновації в процесах соціального інновування і механізм їх формування в перехідній економіці](#). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки*, 13, ч. 1, 34–39.
- Бойченко, В. С. (2015). Сутність процесу реформування управління розвитком регіону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 3, 29–33. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2015_3_9.
- Василюк, А. (2009). Проблеми аналізу освітніх реформ. *Вища школа*, (9), 76–82.
- Гринько, Т. В., & Гвініашвілі, Т. З. (2015). Концептуалізація моделей управління змінами на підприємствах в сучасних умовах мінливого суспільства. *Економіка и управление предприятием*, 1/5(21), 34–40.
- Джурило, А. П., Глушко, О. З., Локшина, О. І. та ін. (Ред.) (2018). *Трансформаційні процеси у шкільній освіті країн Європейського Союзу та США*. Київ: Конві прінт.
- Друкер, П. Ф. (2000). *Задачи менеджмента в XXI веке*. Москва: Вильямс.
- Іванова, В. В. (2009). Дослідження теорії поняття інновації. *Економіка промисловості*, 4, 80–86. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/econpr_2009_4_15.
- Іванюк, І. В. (2006). *Освітня політика*. Київ: Таксон.
- Івченко, Є. А. (2015). Трансформація як поняття та підходи до його розуміння в економічному контексті. *Ефективна економіка*, (12). Взято з <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5827>.
- Кричевский, Р. Л., & Дубовская, Е. М. (2001). *Социальная психология малой группы*. Москва: Аспект Пресс.
- Лавріненко, Ю. М. (2010). Теоретичні аспекти визначення сутності інновацій. *Вісник Запорізького національного університету*, 2(6), 191–195. Взято з http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/Vest_Ek6-2-2010-PDF/191-195.pdf.
- Метелева, Е. Р. (2011). Модернізація, трансформація, реформа. *Стратегия России*, 2(86), 55–64.
- Мур, Дж. А. (2006). *Преодоление пропасти. Маркетинг и продажа хайтек-товаров массовому потребителю*. Москва: Вильямс.
- Обушна, Н. І. (2015). Модернізація – сучасний тренд розвитку суспільства. *Теорія та практика державного управління*, 3, 36–44. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2015_3_9.
- Пересунько, З. М. (2013). Теоретичні аспекти розвитку інноваційної теорії. *Ефективна економіка*, 7. Взято з <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2192>
- Петренко, І. В. (2019). Комунікативні технології врегулювання соціального конфлікту: ознаки інноваційності. *Теорія і практика сучасної психології*, 5, Т. 1, 167–173.
- Протасова, Н. Г. (Голов. ред.). (2012). *Реформування освіти в Україні: державно-управлінський аспект*. Київ; Львів: НАДУ.
- Роджерс, Е. М. (2009). *Дифузія інновацій*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Семенець-Орлова, І. А. (2016). Особливості мікро- та макрополітики освітніх змін: аналіз зарубіжного досвіду. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(54), 1–10. Взято з <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-3/doc/5/02.pdf>.
- Слюсаревський, М. М. (2011). Теоретико-методологічні та праксеологічні аспекти проблеми взаємодії суспільства і освіти. *Вища освіта України*, 1, 12–20.

- Фролова, И. Т. (Ред.). (2001). *Философский словарь*. 7-е изд. Москва: Республика.
- Фулан, М. (2000). *Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ*. Львів: Літопис.
- Чайка, Я. М. (2011). *Трансдисциплінарність як умова розв'язання складних комплексних проблем (філософсько-методологічний аспект)*. (дис. канд. філос. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
- Чайковская, Н. В., & Панягина, А. Е. (2011). Сущность инноваций: основные теоретические подходы. *Современная экономика: проблемы, тенденции, перспективы*, (4), 1–11.
- Швец, Д. В. (2017). *Психологічні аспекти реформування поліції. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)*, Матеріали наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові. Харків: МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ.
- Cheng, Y. C. (2009). Teacher management and educational reforms: Paradigm shifts. *Prospects*, 39(1), 69.
- Partelow, L., Brown, C., Shapiro, S., & Johnson, S. (2018). *7 Great Education Policy Ideas for Progressives in 2018*. Center for American Progress. Retrieved from <https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2018/03/27134210/7eduPolicyIdeas-brief-2.pdf>
- Schumpeter, J. (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.

References

- Bilka, O. V. (2015). Novatsii ta innovatsii v protsesakh sotsialnoho innovuvannya i mekhanizm yikh formuvannya v perekhidnii ekonomitsi [Innovations and innovations in the processes of social innovation and the mechanism of their formation in the transition economy.] *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzavnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, 13, P. 1, 34–39. (in Ukrainian)
- Boychenko, V. S. (2015). Sutnist protsesu reformuvannya upravlinnia rozvytkom rehionu [The essence of the process of reforming the development management of the region]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, (3), 29–33. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2015_3_9. (in Ukrainian)
- Chayka, Ya. M. (2011). *Трансдисциплінарність як умова розв'язання складних комплексних проблем (філософсько-методологічний аспект)*. [Transdisciplinarity as a condition for solving complex complex problems (philosophical and methodological aspect)] (Ph.D. in Philosophy). Kyivskyy natsionalnyy universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv. (in Ukrainian)
- Chaykovskaya, N. V., & Panyagina, F. U. (2011). Sushchnost innovatsiy: osnovnyye teoreticheskiye podkhody [The essence of innovation: basic theoretical approaches]. *Sovremennaya ekonomika: problemy, tendentsii, perspektivy*, (4), 1–11. (in Russian)
- Cheng, Y. C. (2009). Teacher management and educational reforms: Paradigm shifts. *Prospects*, 39(1), 69. (in English)
- Druker, P. F. (2000). *Zadachi menedzhmenta v XXI veke* [Management problems in the XXI century]. Moscow: Vilyams. (in Russian)
- Dzhurylo, A. P., Hlushko, O. Z., & Lokshyna, O. I. et. al. (Eds.) (2018). *Transformatsiini protsesy u shkilnii osviti krain Yevropeiskoho Soiuzu ta SSHA* [Transformational processes in school education in the European Union and the USA]. Kyiv: Konvi print. (in Ukrainian)
- Frolova, I. T. (Ed.). (2001). *Filosofskiy slovar* [Philosophical Dictionary]. 7 ed. Moscow: Respublika. (in Russian)
- Fullan, M. (2000). *Sily zmin. Vymiryuvannya hlybyny osvutnikh reform* [The forces of change. Measuring the depth of educational reforms]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)
- Hrynko, T. V., & Hviniashvili, T. Z. (2015). Kontseptualizatsiia modelei upravlinnia zminamy na pidpriemstvakh v suchasnykh umovakh minlyvoho suspilstva [Conceptualization of change management models at enterprises in today's changing society]. *Ekonomika i upravleniye predpriyatiyem*, 1/5(21), 34–40. (in Ukrainian)
- Ivaniuk, I. V. (2006). *Osvitnia polityka* [Educational policy] Kyiv: Takson. (in Ukrainian)

- Ivanova, V. V. (2009). Doslidzhennia teorii poniattia innovatsii [Research the theory of innovation]. *Ekonomika promyslovosti*, (4), 80–86. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/econpr_2009_4_15 (in Ukrainian)
- Ivchenko, Ye. A. (2015). Transformatsiia yak poniattia ta pidkhody do yoho rozuminnia v ekonomichnomu konteksti [Transformation as a concept and approaches to its understanding in the economic context]. *Efektivna ekonomika*, 12. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5827/>. (in Ukrainian)
- Krichevskiy, R. L., & Dubovskaya, Ye. M. (2001). *Sotsialnaya psikhologiya maloy grupy* [Social psychology of a small group]. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)
- Lavrinenko, Yu. M. (2010). Teoretychni aspekty vyznachennia sutnosti innovatsii [Theoretical aspects of defining the essence of innovation]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 2(6), 191–195. Retrieved from http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/Vest_Ek6-2-2010-PDF/191-195.pdf. (in Ukrainian)
- Metel'eva, E. R. (2011). Modernizatsiya, transformatsiya, reforma [Modernization, transformation, reform]. *Strategiya Rossii*, 2(86), 55–64. (in Russian)
- Mur, J. A. (2006). *Preodoleniye propasti. Marketing i prodazha khaytek-tovarov massovomu potrebitelyu* [Bridging the abyss. marketing and sale of high-tech products to the mass consumer]. Moscow: Vilyam. (in Russian)
- Obushna, N. I. (2015). Modernizatsiia – suchasnyy trend rozvytku suspilstva [Modernization is a modern trend of social development]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, (3), 36–44. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2015_3_9. (in Ukrainian)
- Partelow, L., Brown, C., Shapiro, S., & Johnson, S. (2018). *7 Great Education Policy Ideas for Progressives in 2018*. Center for American Progress. Retrieved from <https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2018/03/27134210/7eduPolicyIdeas-brief-2.pdf>. (in English)
- Peresunko, Z. M. (2013). Teoretychni aspekty rozvytku innovatsiinoi teorii [Theoretical aspects of the development of innovative theory]. *Efektivna ekonomika*, 7. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2192>. (in Ukrainian)
- Petrenko, I. V. (2019). Komunikatyvni tekhnolohii vrehuliuvannia sotsialnoho konfliktu: oznaky innovatsiinosti [Communicative technologies for managing social conflict: signs of innovation]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*, 5, vol. 1, 167–173. (in Ukrainian)
- Protasova, N. H. (Ed.). (2012). *Reformuvannia osvity v Ukraini: derzhavno-upravlinskyi aspekt* [Reforming education in Ukraine: the state-administrative aspect]. Kyiv; Lviv: NADU. (in Ukrainian)
- Rogers, E. M. (2009). *Dyfuziia innovatsii* [Diffusion of innovations]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. (in Ukrainian)
- Schumpeter, J. (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill. (in English)
- Semenets-Orlova, I. A. (2016). Osoblyvosti mikro- ta makropolityky osvitnikh zmin: analiz zarubizhnoho dosvidu [Peculiarities of micro- and macropolitics of educational changes: analysis of foreign experience]. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(54), 1–10. Retrieved from <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-3/doc/5/02.pdf>. (in Ukrainian)
- Shvets, D. V. (2017). *Psyhologhichni aspekty reformuvannia politsii. Pidhotovka okhorontsiv pravoporiadku v Kharkovi (1917–2017)* [Psychological aspects of police reform. Training of law enforcement guards in Kharkiv (1917–2017)]. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii do 100-richchia pidhotovky okhorontsiv pravoporiadku v Kharkovi. Kharkiv: MVS Ukrainy, Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2011). Teoretyko-metodolohichni ta prakseolohichni aspekty problemy vzaємодії suspilstva i osvity [Theoretical, methodological and praxeological aspects of the problem of interaction between society and education]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, (1), 12–20. (in Ukrainian)
- Vasylyuk, A. (2009). Problemy analizu osvitnikh reform [Problems of analysis of educational reforms]. *Vyshcha shkola*, (9), 76–82. (in Ukrainian)